

УДК 811.161.2'37'28

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ТА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ІЗ ЗНАЧЕННЯМ “БІДУВАТИ”

Бобро М. П.

Стаття присвячена аналізу історичної та діалектної лексики із загальним значенням “жити бідно”. Розглянуто особливості мовної репрезентації поняття “бідувати” в українській національній мовній картині світу. Визначено структуру лексико-семантичної підгрупи “бідувати” в українській мові XVI–XIX ст. та сучасній діалектній лексиці. Простежено етимологію окремих номінацій і виявлено детермінанти їх внутрішньої форми.

Ключові слова: діалектна лексика, історична лексика, оцінка, внутрішня форма слова.

Статья посвящена анализу исторической и диалектной лексики с общим значением “жить бедно”. Рассмотрены особенности языковой репрезентации понятия “бедовать” в украинской национальной языковой картине мира. Определена структура лексико-семантической подгруппы “бедовать” в украинском языке XVI–XIX ст. и современной диалектной лексике. Прослежена этимология отдельных номинаций и выявлены детерминанты их внутренней формы.

Ключевые слова: диалектная лексика, историческая лексика, оценка, внутренняя форма слова.

The article analyses historical and dialect lexis with the common meaning “to live in poverty”. The peculiarities of language representation of the notion “to live in poverty” in Ukrainian national linguistic world image are considered. The structure of the lexical-semantic subgroup “to live in poverty” in the Ukrainian language of the XVI–XIX c. and modern dialect lexis is defined. The etymology of certain nominations is traced and the determinants of their inner forms are revealed.

Key words: dialect lexis, historical lexis, evaluation, inner form of the word.

Об’єктом аналізу є українська історична та діалектна лексика із значенням “жити бідно”. Мета статті – з’ясувати особливості мовної репрезентації поняття “бідувати” в українській мові XVI–XIX ст. та сучасній діалектній лексиці в контексті українського національного світобачення. Матеріал дослідження становить близько 70 дієслів із архісемою “жити бідно”, вилучених методом суцільної вибірки із історичних словників української мови різного періоду (XVI–XIX ст.) та діалектних словників української мови.

Бідність – це складний та різнобічний феномен, що супроводжує цивілізаційний розвиток людства. Немає суспільства, в якому б не існувало явища бідності. Для лінгвокультурного простору та ментальності кожного народу властиві, крім чинників загального порядку, свої, особливі мотиваційні чинники, що лежать в основі найменування бідності як соціального явища. Поняття бідності виникло в індоєвропейській культурі досить давно. Накопичення багатства у містах і поселеннях та розвиток торгівлі призвело до майнової та соціальної стратифікації суспільства та виникнення “бідних” і “незаможних” поруч із “багатими” та “заможними” [3, с. 747]. В основі номінацій на позначення бідності і бідного життя лежать образи та уявлення, пов’язані з різними сферами життя людини. Це, зокрема, фізіологічні відчуття людини, – такі, як голод (*голодувати, голодати, недоїдати*) і пов’язаний з ним фізичний стан (*схудобіти*), негативні смакові відчуття (*нагіркуватися*). Подібна парадигма ознак, покладених в основу номінації соціокультурного явища “бідність”, простежується, приміром, і в англійській мові, де номінація здійснюється за ознаками “нужда, потреба” (to need, to want), “голод, смерть” (to starve), “жебрацтво” (to beg, to scrounge).

Ядро аналізованої лексико-семантичної підгрупи в українській мові складають лексеми із спільним значенням “бідувати”: *бідкати, бідувати, босякувати, босячити, бідовати, бідствувати, гіркувати, гудлювати, дзядувати, залитувати, злиднувати, каландити, каланити, кіновати, коротати, литкати, нагіркуватися, нуждатися, попогибіти, пробідувати, прожити, убідовати*, – та “жебракувати”: *говдувати, дідувати, жабруват, жебракувати, жебрати, жебрачити, зяброват, ковдовати, побиратись, про жебракувати, простарцювати, пубиратися, старцювати, старчити, старчовати*. До ядерної зони належать 1) номінації, що виражають процесуальні ознаки явища, тобто позначають перехід з одного стану в інший; у нашому випадку це перехід до стану бідності (*голіти, замужичити, знищати, зубожити, зубожитис# оброїтися, підупадати, побідніти, поголіти, прожерти, прожирати, прокурварити, схудобніти, убожіти*); 2) лексеми, семна структура яких складається з двох компонентів: родової семи “бідувати” та видової, а саме: а) “мучитися” (*гудлювати, капарити, креперувати, нуждатися, харначити, харначковати*); б) “важко працювати” (*перегарувати, пиньгарити*); в) “горювати” (*бідкатися, горювати*). До периферії належать поодинокі лексеми із складною семною структурою (три компоненти і більше): *бадацце* (жити бідно, переборювати труднощі, життєві нестатки, перебиватися), *ваговатися* (жити бідно, поневірятися, бродяжити), *голодувати / голодати, недоїдати* (жити бідно, недоїдати, ледве виживати), *перекалатати* (прожити як-небудь, долаючи нестатки певний час, перебитися), *перемагатися* (жити, долаючи нестатки, хворобу, або перешкоди, жити аби-як), *псіти* (жити бідно, неначе собака, перебиватися), *тіснитися* (жити бідно, багато людей на невеликому просторі, не мати достатньо грошей для купівлі більшого житла).

Корінь *-бід-*, який виражає одне із ядерних значень аналізованої лексико-семантичної підгрупи (*бідити, бідкати, бідкатися, бідувати, бідствувати, побідніти, пробідувати, убідовати*), є одним з найдавніших праслов'янських коренів, який має широкий спектр значень. Згідно з однією етимологічною версією іменник **bēda*, від якого походить дієслово **bēditi (biditi)* в слов'янських мовах має значення “біда, нещастя”, “нужда”, “лихо”, “небезпека”. При цьому значення “нужда” представлене в багатьох слов'янських мовах: македонське та сербохорватське *беда*, словенське *bjédā*, чеське *bida*, словацьке та польське *bieda*, словинське *bjédā*. Вважається, що весь цей комплекс значень можна пояснити дієслівним значенням “примушувати”, тобто бідність – це вимушений стан людини, щось небажане [23, с. 54–57].

Негативну оцінку бідності репрезентують і внутрішні форми інших номінацій. Іменник *злидар*, твірний для дієслова *злидарювати*, є видозміною складного слова *злидень*, що утворене із словосполучення *злий день* (праслов'янське **zъlъ(jь)* – “недобрий, поганий”) [7, с. 266]. Дієслово *креперувати* є запозиченням з німецької мови: *kreperen* “пропадати, здихати” [8, с. 85]. Іменник *капар* та дієслово *капарити* походять від гебрайського *karpārā*, що має переносне значення “щось жалюгідне, нічого не варте” [7, с. 369]. Достатньо давніми (~ XVI ст.) є номінації *убожіти, зубожати, зубожитис#* (давньорус. *убогъ* – “убогий, злиденний”). У індоєвропейських мовах існували особливі описові вирази із значенням “обездолений”, пов'язані із найменуванням “бога”, це ніби люди, який боги позбавили “добра”, “майна” [3, с. 747].

У багатьох дієсловах проявляється соціальна оцінка явища бідності. В першу чергу, це увесь ряд слів із загальним значенням “жебракувати”: *жебракувати, жебрати, жебрачити, говдувати, жабруват, зяброват, ковдовати, побиратись, пубиратися, дідувати, старцювати, старчити, старчовати, прожебракувати, простарцювати*. Часто такий злиденний спосіб життя асоціюється із старою, немічною людиною, яка не в змозі працювати (*дідувати, старцювати, старчити, старчовати, простарцювати*). При цьому негативним є ставлення до повноцінної, здорової людини, яка не працює і живе тим, що просить милостиню, стоїть із протягнутою рукою (*ковдовати, говдувати*, – від давньотюркського *qol* – “рука” [7, с. 482]).

Соціальна оцінка також виявляється в семантиці таких лексем, як *босякувати*, *босячити* (жити як босяк), *поголіти* (збідніти – про багатьох), *замужичити* (почати жити як мужик), *перегарувати* (перебідувати, тяжко напружуватися), *пиньгарити* (важко працювати, бідувати), *прожирати* (пропивати гроші, багатство), *прокурварити* (розтринькати гроші, господарство, гуляючи з жінками легкої поведінки), *тіснитися* (жити в тісноті), *псіти* (жити, як собака, жити бідно, перебиватись), *гудлювати* (бідувати, мучитися). Як бачимо, соціально значущою для маніфестації значення “бідність” є ознака відсутності одягу та взуття в людини (*босякувати босячити, поголіти*), за якою одна людина у суспільстві протиставляється іншим, відсутність одягу та взуття є відхиленням від соціальної норми. Це ж стосується і погано одягненої людини: *гудлювати* етимологічно пов’язане з середньовісньонімецьким *hadel* “лахміття” [6, с. 613]. Суттєвою для визначення соціального статусу людини є також наявність у людини власного дому, достатньо просторого для всієї родини. Тому як негативне явище та ознака бідності сприймається життя у тісноті (*тіснитися*). Дієслово *замужичити* ілюструє соціальний розподіл суспільства на “панів” та “мужиків”. Мужик – “маленький муж”, “підневільна людина”, в соціальній ієрархії суспільства мужики, особливо селяни, є найнижчою, найбіднішою ланкою [10, с. 166-167]. Жити помужички (замужичити) означає важко працювати (часто на землі), жити у бідній оселі. Мотиваційною ознакою для називання бідності є і важка праця, яка забирає багато часу та сил і не приносить при цьому великого достатку: *перегарувати, пиньгарити* (перше походить від запозиченої основи **gar* – “данина; взяття в неволю” [6, с. 477]). Дієслово *псіти* прирівнює життя бідної людини до життя собаки, яка живе і “працює” лише за можливість отримати притулок та їжу. Лексеми *прожирати, прокурварити* ілюструють негативне ставлення до пияцтва та розгульного життя, які призводять до бідності. Номінація *оброїтися* (обідніти, залишитись без нічого), ймовірно, пов’язана із дієсловом “роїтися”. Під час роїння, коли бджолину сім’ю залишають кілька роїв, вона зменшується, “бідніє”. В аксіологічних координатах національної мовної картини світу цю номінацію можна розглядати як свідчення важливості й цінності бджільництва для суспільного життя українців.

Дієслово *підупадати* (збідніти), на нашу думку, відображає одну з основних семантичних опозицій слов’янської картини світу “вер – низ”. Верх наділений символічними ознаками “гарний”, “благополучний”, “родючий”, “рясний, багатий”, “життєвий”, а низ – ознаками “поганий”, “неблагополучний”, “мізерний”, “смертельний” [18, с. 345]. Відповідно, падати (підупадати) виражає рух із напрямком до низу, тобто до “поганого”, “мізерного”.

В сучасній українській літературній мові більшість номінацій, вилучених із історичних словників, або зовсім не збереглися [згідно з даними 1–11 томів “Словника української мови” (Київ, 1970-1980 рр.)] (*ваговатися, мужичити, знищати, нищити, зубожити, зубожати, кавліти, підупадати, попогибіти, каланити, капарити, литкати*), або втратили значення “бідувати”, набувши при цьому нового значення (*дідувати* – сучасне значення “бути сторожем, сторожувати”), або ж збереглися у зміненому вигляді (*бідкати, бідствувати, злиднувати*; сучасні форми, відповідно, *бідкатися, бідувати, злидарювати*). Лексеми *бідити, каланити, капарити, литкати* збереглися в діалектах української мови: *бідити, капарити* – в чистому вигляді, а *каланити* та *литкати* у формах *каландити* та *залитувати*.

Таким чином, аналізовані номінації репрезентують загальне значення “бідувати” з різним ступенем деталізації. В основі найменувань лежать образи і уявлення, аналіз яких свідчить, що в українській мовній свідомості життя у бідності сприймається як негативне та небажане, його часто супроводжують важка праця, відсутність або поганий стан домівки, одягу та взуття, відсутність їжі. Частина аналізованої історичної лексики вийшла з ужитку, зберігши певні форми у діалектах. Залучення до аналізу сучасної української лексики із значенням “бідувати” дозволить розширити знання про вербальне вираження поняття “бідність, бідне життя” в українській мові.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. – Т. 1, 2. – Луцьк : ред.-вид. відд. "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000.
2. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко. – К. : Наукова думка, 1966. – 423 с.
3. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. – Тбилиси : Издательство Тбилисского Университета, 1984. – 1330 с.
4. Горбач О. Південно-буковинська гуцульська говірка і діалектний словник села Бродина, повіту Радівці (Румунія) / О. Горбач // Матеріали до української діалектології. – Вип. 4. – Мюнхен : Український вільний університет, 1997. – 113 с.
5. Гуцульські говірки. Короткий словник / [відп. ред. Я. Закревська]. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 232 с.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 1: А–Г. – К.: Наук. думка, 1982 – 632 с.
7. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 2 : Д–Копці. – К.: Наук. думка, 1985 – 571 с.
8. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – Т. 3: Кора–М. – К.: Наук. думка, 1989 – 552 с.
9. Історичний словник українського язика / [за ред. проф. Є. Тимченка]. – Т. 1. – Харків – Київ : Державне видавництво України, 1930 – 528 с.
10. Колесов В. В. Мир человека в слове Древней Руси / В. В. Колесов. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1986. – 312 с.
11. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика / М. М. Корзонюк. – К. : Наук. думка, 1987. – 268 с.
12. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – Київ : Наукова думка, 1974. – 260 с.
13. Матеріали до словника буковинських говірок / [редкол.: Прокопенко В. А. (відп. ред.) та ін.]. – Вип 1–6. – Чернівці : ЧДУ, 1971. – 1979.
14. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – Ч. 1, 2. – К. : Наук. думка, 1984.
15. Пискуновъ Ф. Словарь живаго народнаго, письменнаго и актаваго языка русскихъ южанъ Россійской и Австро-Венгерской имперіи / Ф. Пискуновъ. – Київ : Типографія Е. Я. Федорова, 1882. – 310 с.
16. Піпаш Ю. О. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області) / Ю. О. Піпаш, Б. К. Галас. – Ужгород : Ужгородський національний університет, 2005. – 266 с.
17. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. Сабадош. – Ужгород : Словарь украинского языка / за ред. Б. Грінченка Ліра, 2008. – 480 с.
18. Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах / [под ред. Н. И. Толстого]. – Т. 1: А–Г. – М. : Международные отношения, 1995. – 578 с.
19. Словарь карпатоукраинского торуньского говора с грамматическим очерком и образцами текстов / [отв. ред. Журавлев О. Ф.]. – Москва : Институт славяноведения РАН, 2001. – 216 с.
20. Словарь украинского языка / [за ред. Б. Грінченка]. – Т. 1–4. – Київ : вид-во Академії наук УРСР, 1958–1959.
21. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.
22. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [відп. ред. Д. Гринчишин]. – Вип. 3–12. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994–2005.
23. Этимологический словарь славянских языков (праславянский лексический фонд) / [под ред. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева]. – Вып 2: *bez – *bratъ. – М. : Наука, 1975. – 238 с.
24. Яворницький Д. І. Словник української мови / Д. І. Яворницький. – Т. 1: А–К. – Катеринослав : Слово, 1920. – 412 с.